

Meeli Sedrik

eesti keele instituudi vanemleksikograaf,
„Eesti etümoloogiasõnaraamatu” ja uue etümoloogilise
sõnaraamatu koostajaid-toimetajaid, uurinud
Hiiu murrakute sõnavara

Laste- ja hoidjakeele sõnade päritolust

Kui mõelda väikeste laste sõnade peale, tuleb esimesena meelde ehk see, et need sõnad on lihtsustatud ja mugandatud n-õ päris sõnadest: mõni häälik või häälikuühend ei tule veel hästi välja ja pikemad sõnad on lihtsalt lühemaks muutunud. On sõnu, millest saavad aru vaid ema ja lähemad sugulased, aga on ka selliseid, mis on põlvest põlve laiemalt kasutusel. Lastekeeles on ka laensõnu. Mõne väikese sõna taga võib lähemalt uurima hakates olla oma lugu ja sama tüvi tuntud teisteski keeltes.

Ei pea olema keeleteadlane, et aru saada: mingi seos peab olema sõnadel *emme* ja *issi* ning *ema* ja *isa*. *emme* ja *issi* on lastekeelsed mugandused. Sõna *lall* 'jalg' on tõenäoliselt mugandatud sõnast *jalg*. Sõna *mamm* 'mari' on aga ilmselt saadud sõnast *mari*, korrates esimest silpi. Paljud lastekeelsed loomanimetused on alguse saanud häälitsuse matkimisest: *mõmm* karu mõmisemisest, *muu* lehma ammusemisest, *mää* lamba määgimisest jne.

1924. aastal kirjutas Julius Mägiste, et lastekeele omapärane osa koosneb esialgu peamiselt kirjeldavaist või imiteerivaist häälikujärgenditest, hiljem lihtsustatakse hääldamisvõimete kohaselt vanema põlve sõnu. Tema sõnul on lastekeel paljuski hoidjate ja muu ümbruse loodud. Hoidjad kohandavad oma keelt lastega rääkides lihtsamaks, lastepärasemaks ja lapsed saavad oma matkimisandi kasutada. Mägiste nimetab, et lastekeele omapärane looming on „tihti küll .. ammede-hoidjate kaasabil sooritatud” (Mägiste 1924: 7). Mihkel Toomse (1928) on oma seminaritöös uurinud muu hulgas, milliseid mugandusvõtteid lastekeeles tarvitatakse.

Nii on lastekeele mõjutaja täiskasvanute, eeskätt emade, vanaemade jt (lapse)hoidjate keel ja lastekeele kõrval saab rääkida eraldi allkeelest, hoidjakeelest, mida kasutavad täiskasvanud väikeste laste kõnetamisel (Pajusalu 1996: 117). Lastekeelt ja hoidjakeelt on Helen Kõrgesaar (2009: 30) nimetanud ühe registri kaheks alavariandiks, millel on nii sarnasusi kui ka erinevusi. Sõnaraamatutes kasutatakse enamasti lastekeele mõistet.

Laste- ja hoidjakeeles on ka laensõnu. Ema või vanaema tähenduses *mamma* ja isa või vanaisa tähenduses *papa* on eesti keelde laenatud saksa keelest. Need sõnad on laensõnad paljudes teisteski keeltes, saksa keelde on need laenatud nt prantsuse keelest. Mägiste (1924: 7) on välja toonud, et laensõnu kasutatakse lastekeeles eufemismidena, mahendavate sõnadena, nt *piss*, *pissima* on (alam)saksa laen (EES 373). Laensõnu on laste- ja hoidjakeeles veelgi. Nii arvatakse, et nt *kutsu*, *kiisu* ja *tita* on laenatud vene keelest, aga saksa keelest on saadud nt *miisu*, *onku* ja *pupe* (EES 196, 153, 533, 281, 337, 393).

Laste- ja hoidjakeeles kajastuvad ka murdeerinevused. Karl Pajusalu on kirjutanud, et kõige rohkem eristub muust Eesti keelealast Võru murde hoidjakeel, aga ka Ida-Eesti ala (kirderannikumurrete idapoolsed murrakud ja idamurre) ja saared (saarte murre Hiiumaal, Saaremaal, Muhus ja Kihnus). Murdeerinevused võivad välja tulla erinevate sõnadena, nt põhjaeesti *hudi*, *hudo* 'hunt', lõunaeesti Võru murde *tsudsu* 'susi', samuti häälikuliste joontena või vormimoodustuse omapärana (Pajusalu 1996: 119). Lastekeelseid (murde)sõnu on oma eesti-saksa sõnaraamatus (1. trükk 1869) märkinud juba F. J. Wiedemann (1973), nt *kiisu*, *pupp* 'puder', aga ka *paa*, *pibi* ja lõunaeesti *hää*, *hääkene*, millest kohe lähemalt juttu teeme.

paa(-paa)

Sõna *paa* on lastekeele märgendiga olemas nii õigekeelsussõnaraamatus tähenduses 'valu, haige' kui ka seletussõnaraamatus. Sõna *paa* võib olla hüüdsõna, mis esineb ka korduvana (*paa-paa*), ja see on hoiatushüüd lapsele, kui keelatakse teha midagi talle ohtlikku. *paa* võib olla ka omadus- või nimisõna ning tähendada valusat, haiget ja valu. Sõna on levinud põhjaeesti murretes. Murretest on kirja pandud nt Kihelkonnalt *lapse puñnu oo paa*; tegi sõrmele *paad*; Pühalepast *laps on paa-paa*; Märjamaalt

*paa-paa, ära tee! ära võta, see teeb lapsele paa-paa; Tormast ära puudu tuld, si on paa.*¹

Esimene päritoluseletus on avaldatud juba 19. sajandil, A. Knüpffer (1817: 70) on kirjutanud, et tõenäoliselt on sõna *paa* seotud sõnaga *paha*. Lühendamine on väga tavapärane lastekeele sõnade saamise viis. Etümoloo­giat on peetud usutavaks ja eesti keele etümoloo­gilised sõnaraamatud (EEW, EES) on seni selle võimaluse juurde jäänud.

Minu tähelepanu äratas see sõna, kui leidsin eestirootsi murrete saksa laene käsitlevast artiklist (Lagman 1973), et eestirootsi sõna *baba* tähendus on väga lähedane mulle tuntud sõnapaari *paa-paa* tähendusega. Minu kodus on kasutatud seda eeskätt tulise eseme eest hoiatamisel ja sama tähendus on ka eestirootsi murretes kasutataval sõnal.

Naaberkeelte vasteid uurides sai selgeks, et sõna on laenatud eesti keelde baltisaksast, kus sõna *baba* (rõhuga 2. silbil) kasutatakse lastekeele valusa, halva ja keelatu kohta (Kobolt 1990: 55). Baltisaksa murre on alamsaksa joontega keelevariant, mida kõneldi Baltimaades. Selline sõna, millega lapsehoidjad lastel midagi musta, määrdu­nut puutada keelasid, on alamsaksa murretes *ba*, *baba* ja saksa keeles *baba*, *bäbä*. Tõenäoliselt

¹ Artikli murdenäited on pärit eesti keele instituudi eesti murrete ja soome-ugri keelte arhiivist.

alamsaksa keelest on sama sõna laenatud rootsi keelde ja murretesse (*babba*) ja eestirootsi murretesse (*baba*).

Baltisaksa murre on laenuallikana kõige tõenäolisem. Rootsi keelest laenamine ei sobi häälduse tõttu, rootsi keeles on lühike *a*. Eestirootsi murretest on Noarootsis kirja pandud ka pikk *a*, kuid on vähem tõenäoline, et see oleks eestirootsist levinud kogu Põhja-Eestisse. Eesti keel võib olla alamsaksa keele kõrval mõjutanud eestirootsi murdeid.

pibi

Teine samalaadse tähendusega sõna on eesti murretes *pibi*, mida kasutatakse haiguse, valu ja haiget saamise puhul. Eesti keele instituudi murdekogudes on selle sõna kohta teateid kirderannikumurrete idaosast ja lõunaeesti murrete alalt Helmest, Võnnust ja Räpinast. Nt Kuusalust on üles kirjutatud *saad pibi; laps on pibi; Vaivarast ei tie pibi`lapsele; Räpinast jalale sai pibi*. Sama tüvi on tuntud ka meie sugulaskeeltes: soome keeles *pipi*, vadja keeles *pípi*, isuri keeles *pipi*, vepsa keeles *pipi*.

On arvatud, et tegemist võib olla lastekeelse mugandusega sõnast *kibe* (EEW VI: 2007, SSA 2: 371), mida kasutatakse ka valusa tähenduses. Sõnal on ka tähendus 'kipitav, pisut või torkivalt valus', näiteks saame öelda, et kurk on kibe ehk valus. Soome murretes on lastekeeles sõna *kipeä* asemel kasutusel ka *pipeä*.

Soome keelest on sõna laenatud soomerootsi murretesse: *bibi* (hoiatussõna lastele, ära puutu!), *pipi, pippi* 'haige, valus'. Aga ka saksa murretes, sealhulgas baltisaksas tähendab *Bibi* lastekeeles valu ja väikest haava ning läti keeleski on *bibis, bibitis, bibis* väike haav. Saksa ja läti sõna on tõenäoliselt muu päritoluga.

poppa

Kolmas sarnase tähendusega sõna on eesti murretes *poppa*. Sõna on levinud kirderannikumurretes ning tähendab haiget ja valusat: Iisakus *lapse sõrm on poppa; Vaivaras äla tie pibi ja poppa`lapsele*. Selle kõrval aga tähendab *poppa* ka tuld ja on kasutatud ka tegusõna *poppama* 'põletama': Viru-Nigulas *tuli one poppa ja paa-paa, ei seda tohi puutu; Kuusalus poppa`poltab. poppa poppab*.

poppa ja *poppama* on eesti murretesse laenatud soome keelest (EEW VII: 2144, Söderman 1996: 96). Eesti põhjarannikul on ajalooliselt olnud

tihedad suhted soomlastega ja see kajastub ka keeles, kirderannikumurretes on palju soome laene, mida mujal eesti murretes ei tunta. Soome keeles tähendab *poppa* tuld ja tegusõna *popata*, *poppaa* kasutatakse põletamise kohta. Eesti keeles esialgu tuld tähendanud sõna on saanud lisatähenduse, sest tuli võib haiget teha. Soome keelest on sõna laenatud karjala keelde, *poppoa* 'põletada'. Sõna on tuntud ka vadja keeles, vadja *poppa* on kasutatud samas tähenduses kui *pibi* ja *paa* eesti keeles, haiget saamise eest hoiatamiseks.

(h)äbä

Need kolm sõna – *paa*, *pibi* ja *poppa* – on tuntud eeskätt põhjaeesti murretes, vaid *pibi* on kirja pandud ka kolmest murrakust lõunaeesti murdealal. Mida kasutasid hoidjad Lõuna-Eestis lapse keelamiseks ja hoiatamiseks?

Lõunaeesti murretes on samuti oma sõna olemas, valusa ja haige tähenduses kasutatakse sõna *(h)äbä*. Nt Rõugest on üles kirjutatud *sai häbä, kui maaha sattõ* ['sai haiget, kui maha kukkus']; Vastseliinast *latsõl um häbä. ma puhu häpä*; Võnnust *latsõkö om häbäne*. Sõna päritolu kohta on arvatud, et see on samalaadne lastekeelne sõna nagu *pibi* (Koponen 1998: 202).

Kokkuvõtteks

Laste ja hoidjate igapäevaelus ja koos tegutsemisel on kindlasti oluline osa õpetustel ja keeldudel. Neljast haige-valusa tähenduses ja keelamisel-hoiatamisel kasutatavast sõnast kahe, *paa* ja *pibi* päritolu puhul on seni arvatud, et tegemist on lastekeeles tavapärase mugandamisega, nimelt sõnade *paha* ja *kibe* mugandamisega. Samal viisil on soome sõna *poppa* saanud tegusõna *polttaa* mugandamisel ja seejärel laenatud eesti murretesse.

Selgus, et sõna *paa* on laenatud eesti keelde baltisaksa murdest. *(h)äbä* võimalikku päritolu tuleb veel uurida.

Kõigi nelja sõna struktuur on sarnane: kaks silpi ja (väikeste erinevustega) tüvekordus (*paa* esineb ka ühesilbilisena). Uurimise käigus tuli välja, et sarnase tüvekorduse ja tähendusega sõnu on teistegi keelte lastekeeles, nt prantsuse *bobo* 'väike valu' ja vene *бо-бо* 'ai-ai, paa (hoiatushüüd)'.

Viidatud kirjandus

- EES = Iris Metsmägi, Meeli Sedrik, Sven-Erik Soosaar 2012. Eesti etimoloogiasõnaraamat. Tallinn: Eesti Keele Instituut, Eesti Keele Sihtasutus. <http://www.eki.ee/dict/ety/>.
- EEW = Julius Mägiste 1982–1983. Estnisches etymologisches Wörterbuch. I–XII. Helsinki: Finnisch-Ugrische Gesellschaft.
- Knüpffer, Arnold 1817. Wörter und Redensarten, die in Hupels Wörterbuche nicht stehen. Funfzehnter Beitrag. – Beiträge IX, 33–141.
- Kobolt, Erich 1990. Die deutsche Sprache in Estland. Am Beispiel der Stadt Pernau. (= Schriften der baltischen historischen Kommission. Band 2.) Lüneburg: Verlag Nordostdeutsches Kulturwerk.
- Koponen, Eino 1998. Eteläviron murteen sanaston alkuperä. Itämerensuomalaista etymologiaa. (= Suomalais-Ugrilaisen Seuran Toimituksia 230.) Helsinki: Suomalais-Ugrilainen Seura.
- Körgesaar, Helen 2009. Hoidjakeelele omastest jooonest. – Oma Keel 2, 28–37.
- Lagman, Herbert 1973. Tyska lånord i estlandssvenska mål. – Svenska landsmål och svenskt folkliv, 11–57.
- Pajusalu, Karl 1996. Eesti hoidekeele kujunemine. – Suomalaiskielten omaksumista tutkimassa. Turun yliopiston suomalaisen ja yleisen kielitieteen laitoksen julkaisuja 53, 117–123.
- SSA = Suomen sanojen alkuperä. Etymologinen sanakirja 2. L–P. (= Suomalaisen Kirjallisuuden Seuran Toimituksia 556; Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskuksen Julkaisuja 62.) Helsinki: Suomalaisen Kirjallisuuden Seura, Kotimaisten Kielten Tutkimuskeskus, 1992–2000.
- Söderman, Tiina 1996. Lexical Characteristics of the Estonian North Eastern Coastal Dialect. Acta Universitatis Upsaliensis. Studia Uralica Upsaliensia 24. Uppsala.
- Toomse, Mihkel 1928. Lastekeelest. Laud[atur]sem[inari töö]. Käsikiri Tartu Ülikooli eesti murrete ja sugulaskeelte arhiivis, S0252. http://www.murre.ut.ee/arhiiv/naita_pilt.php?materjal=kasikiri&materjal_id=S0252&sari=S&formaati=.
- Wiedemann, Ferdinand Johann 1973. Eesti-saksa sõnaraamat. Neljas, muutmata trükk teisest, Jakob Hurda redigeeritud väljaandest. Estnisch-deutsches Wörterbuch. Vierter unveränderter Druck nach der von Jakob Hurt redigierten Auflage [1893]. Tallinn: Valgus.